

Є. В. МАХНО

ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЗЛАТОПІЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ НА ЧЕРКАЩИНІ

Актуальність розробки проблеми черняхівської культури, загострюючи дискусійність багатьох з нею пов'язаних питань, викликає крайню необхідність спокійно зважити кожну деталь, взяти на озброєння кожне спостереження з тим, щоб якнайоб'єктивніше підійти до розв'язання основних спірних питань цієї проблеми.

На службу археології приходять технічні науки. Ми чекаємо позитивних результатів від тієї роботи по вивченню черняхівської культури, яку розпочав Інститут археології АН СРСР в технічних лабораторіях. Поки що ж основним джерелом для ґрунтовних наукових висновків залишаються польові дослідження.

Розвідки і розкопки останнього часу дають чимало нового матеріалу, який дозволяє значно повніше і глибше вивчити окремі сторони проблеми. Можна вважати, що рішення питання про основну територію поширення черняхівської культури уже поставлено на наукову основу¹. В основному визначено територію найбільш густого розселення черняхівських племен², здобуто нові матеріали щодо уточнення хронології тощо.

Завданням цієї статті є публікація матеріалів, здобутих автором під час розвідки 1955 р.³ в Златопільському районі, Черкаської області, і спроба визначити їх місце в системі відомих фактів.

Златопільський район, розташований на вододілі рік Тясмин та Південний Буг, у свій час належав до числа краще досліджених³. Окремі уламки черняхівської посуду були зафіксовані В. В. Хвойкою ще в 1901 р. на Пастирському городищі. Біля сіл Маслово, Андріївки та Турії в 20-х роках були виявлені поселення, а на останньому навіть знайдено скарб⁴. Тут містився також Маслівський могильник, котрий до розкопок на Гаврилівському, Будештському та Компаніївському могильниках залишався другим після Черняхівського щодо кількості розкопаних поховань.

¹ Е. В. Махно, Памятники черняховской культуры на территории УССР, МИА, № 82, М., 1960, стор. 9—83; Э. А. Симонович, Северная граница памятников черняховской культуры, МИА, № 116, М., 1964, стор. 7—43; Г. В. Федоров, Древние славяне и их соседи в Молдавии, Ученые записки МФ АН СССР, т. VI, Кишинев, 1957, стор. 237—311; Його ж, Население Прутско-Днестровского междуречья, МИА, № 89, М., 1960, стор. 317.

² Е. В. Махно, Памятники черняховской культуры на территории УССР, МИА, № 82, стор. 10; Г. Е. Храбан, Черняховские памятники в Уманском р-не, Черкаской обл., МИА, № 116, стор. 257—269.

³ Тут провадили роботу О. О. Бобринський, П. І. Смолічев, С. С. Гамченко, М. Л. Макаревич, І. В. Фабриціус, В. П. Петров, Є. Ф. Покровська.

⁴ Ю. В. Кухаренко, Клад из Турии, КСИИМК, вып. 49, М., 1953, стор. 148—150.

Незважаючи на те, що метою нашої розвідки було обстежити лише відомі уже три пам'ятки⁵, нами мимохідь було зареєстровано ще п'ять нових, і найменша можливість поглибити розшуки повинна була б набагато збільшити їх кількість (рис. 1).

Перший висновок, який можна було зробити на підставі матеріалів обстеження, був той, що Черкаська область входить до території,

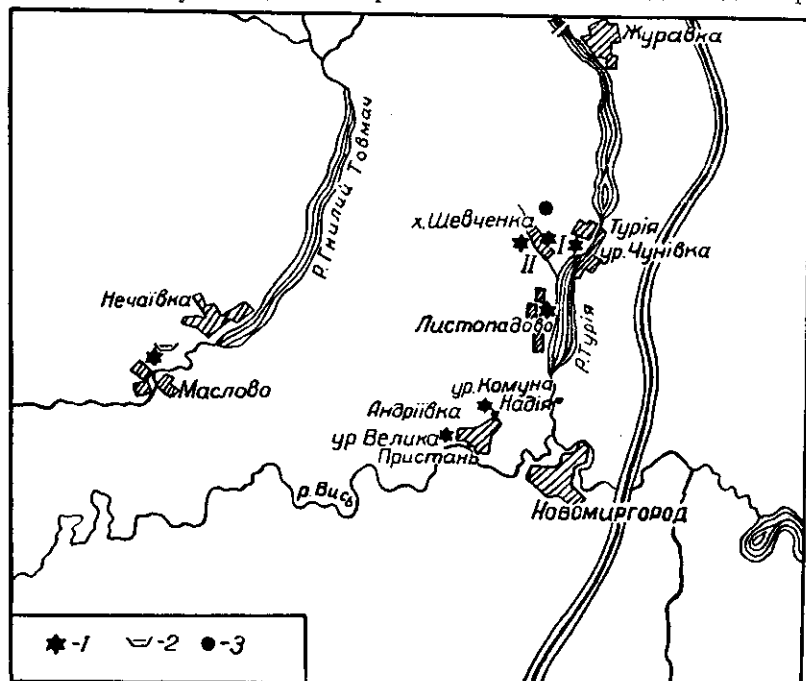

Рис. 1. Схематичний план розташування розвіданих пам'яток.

1 — поселення; 2 — могильник; 3 — пам'ятка невідомого типу.

найбільш густо заселеної в черняхівський час⁶. Правильність наших висновків була повністю підтверджена пізнішими розвідками, пов'язаними з будівництвом Кременчуцької ГЕС та в Корсунь-Шевченківському районі, Черкаської області⁷. Після суцільного обстеження Г. Ю. Храбаном Уманщини вони стали доведеними безперечно⁸.

Така надзвичайна скупченість черняхівських пам'яток в Черкаській області дозволяє з певністю висловити думку про те, що саме тут, тобто в басейні Росі, Тясмина та у верхів'ях П. Бугу, треба шукати початок черняхівської культури⁹. Нашою розвідкою обстежено сім поселень, на одному з них проведено розвідувальні розкопки. Крім того,

⁵ Розвідка тривала з 16 по 28 серпня включно.

⁶ Про результати розвідки було повідомлено на VIII археологічній конференції 1956 р.

⁷ Д. Я. Телегин, В. Д. Дяденко, Ю. Г. Колосов, Дневник разведки разведотряда Кременчугской экспедиции 1956 г., стор. 1—36; Д. Я. Телегин, М. П. Кучера, Е. В. Максимов, Дневник № 1 археологических исследований в зоне строительства Кременчугского водохранилища в 1958 г., стор. 64—68; Д. Т. Березовец, Отчет о разведке по р. Роси в 1956 г., стор. 1—21; Р. А. Юра, Дневник разведки в 1956 г., стор. 10—35; його ж, Дневник № 2 археологических исследований в зоне строительства Кременчугского водохранилища в 1958 г., стор. 1—38, Науковий архів ІА АН УРСР; Е. В. Махно, Памятники черняховской культуры на территории УССР, МИА, № 82, стор. 10, 57—59; 60, 61.

⁸ Г. Е. Храбан, Черняховские памятники в Уманском р-не, Черкасской обл., МИА, № 116, стор. 257—269.

⁹ Е. В. Махно, Памятники черняховской культуры на территории УССР, МИА, № 82, стор. 10.

зібрано деякі нові відомості щодо планування Маслівського могильника.

Поселення

Маслово. Поселення розташоване на городах північно-східної околиці села, вздовж східного схилу надзаплавної тераси правого берега невеличкої річки Гнилий Товмач.

Окремі уламки черняхівського посуду зібрані на площі 350—400×100 м. Трохи вище по схилу трапляються численні знахідки XVI—XVII ст. Певно, черняхівське поселення було в значній мірі зруйноване. Саме цим і можна пояснити те, що ні П. І. Смолічев в 1926 р., ні С. С. Гамченко у 1928 р. не змогли його виявити. Воно було зафіксоване лише в 1929 р. після того, як в садибі Віктора Зеленюка під час оранки натрапили на трипільську площадку¹⁰, і С. С. Гамченко в пошуках нової площадки виявив у сусідній садибі Онуфрія Пасічника обгорілу обмазку стін черняхівської будівлі¹¹.

Досить значний розвал обгорілих стін цієї будівлі, котрий мав товщину 0,05—0,2 м і залягав на глибині 0,3—0,38 м, не був повністю окреслений С. С. Гамченко, незважаючи на те, що розкрита площа становила не менше 26 м². Автор розкопок вважав цей розвал рештками житла. Він спостерігав тут два шари обгорілої обмазки. Однак залишилось невідомим — належали вони одній чи різним будівлям.

Розвідкові розкопки С. С. Гамченка, таким чином, дозволяють гадати, що на Маслівському поселенні (так само, як пізніше на інших) знайдено глинобитну, очевидно, на дерев'яному каркасі, порівняно велику будівлю. Це була перша споруда, виявлена в післяхвойківський час.

Андріївка. Обстежено два поселення. Одне з них — в ур. Комуна «Надія» — було відоме, друге — в ур. Велика Пристань — виявлено нами.

Поселення в ур. Комуна «Надія» відкрито С. С. Гамченко у 1929 р.¹² Розташоване воно на відстані 0,5 км на північний схід від крайніх північних хат с. Андріївки, вздовж західного схилу невеликої коси, яка виступає на південь понад широкою заплавою багнистої річки Вись. Знахідки зустрічаються на площі 400—450 м довжиною і 150—200 м шириною. Навколо світлих плям діаметром 10—15 м, що тяглися вздовж схилу на відстані 10—30 і 50 м одна від одної, утворюючи два нерівномірних і неправильних ряди, помітні скупчення культурних решток. На площі 150 м довжиною знайдено 19 таких плям¹³.

Друге поселення знаходилося на відстані 5—6 км на південний захід від першого, за 3 км на південь від села, поруч з хутором Тимківкою.

На відміну від більшості черняхівських поселень, котрі розташовані на схилах надзаплавних терас, поселення в ур. Велика Пристань міститься в заплаві, і знахідки на поверхні в одному місці зустрічаються до самого берега ріки.

¹⁰ С. С. Гамченко, Археологічні дослідження року 1928 на Шевченківщині, рукопис, стор. 24, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹¹ С. С. Гамченко, Археологічні дослідження року 1929 у с. Маслової в комуні «Надія», с. Андріївки, Турійському хуторі Златопільського району та в с. Березняках Смілянського району на Шевченківщині, рукопис, стор. 25—29, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹² Там же, стор. 30, 31.

¹³ Місцевий ветеринарний фельдшер П. А. Сокуренько повідомив, що в 20-х роках на поселенні було знайдено римську монету. При копанні траншеї в східній частині поселення знайдено сирій гончарний кубок, а поблизу на глибині 0,75 м — залізний двосічний меч довжиною близько 1 м.

Посів цукрового буряка не дозволив з належною увагою оглянути площу поселення. Однак численні голі плями та плями з блідою рослинністю були прямою вказівкою на значні розміри поселення та наявність тут великої кількості будов. Привертає увагу те, що зібраний на поверхні матеріал включав порівняно багато амфорних уламків, які становили тут близько 8%. На решті обстежених поселень вони або відсутні, або дорівнюють не більше як 2% усіх знахідок.

Розташування поселення в заплаві над самим берегом річки, порівняно велика кількість в керамічному комплексі, зібраному на поверхні, амфорних уламків указують, можливо, на те, що назва незаселеного степового урочища Велика Пристань не є випадковою. Все це викликає особливий інтерес до поселення.

Листопадово. Поселення відкрито в північно-східній частині села. Воно тягнеться смугою в 100 м завширшки і протягом понад 500 м вздовж східного схилу надзаплавної тераси річки Турії. На поверхні, крім уламків посуду, трапляється обпалена обмазка стін.

Турія¹⁴. Після розвідок тут стало відомо чотири поселення. Одне з них знаходиться в урочищі Чунівка на р. Турія, три, в тому числі і відоме раніше, — на берегах струмка Гептурка, який справа впадає в Турію (рис. 2).

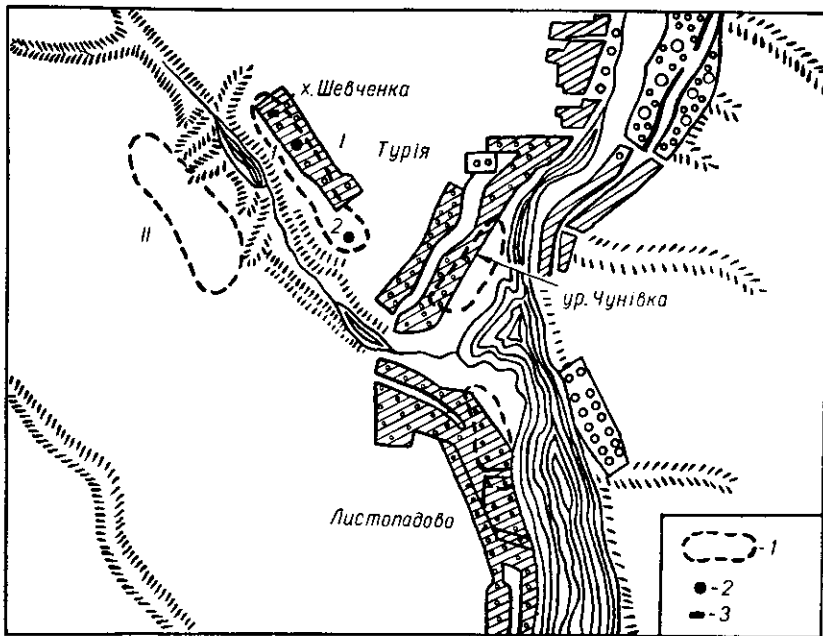

Рис. 2. Схема розташування поселень біля с. Турії.

1 -- здогадана площа поселень; 2 — місце знахідки скарбу; 3 — розкоп.

Поселення в ур. Чунівка розташоване на південно-західній околиці села. Воно тягнеться смугою близько 100 м і протягом 400—500 м по східному схилу надзаплавної тераси р. Турії. Південно-західна частина поселення, очевидно, зруйнована селищем XVI—XVII ст. Культурні рештки його, перекиваючи черняхівський шар, збільшуються в напрямку вгору по схилу.

¹⁴ Сучасне с. Турія тягнеться вздовж обох берегів р. Турія протягом 6—7 км. Семидесятип'ятилітній мешканець села Яків Немна розповів легенду про те, що Турія була великим містом Тур, заснованим тут ще до Різдва Христового. Пізніше воно, згідно переказів, було зруйноване і потім знову відновлене.

Решта поселень пов'язана з західною околицею села та хутором Шевченка¹⁵.

Поселення Турія I відоме одним з перших в Середньому Подніпров'ї. Воно виявлене в 1929 р. О. Ф. Лагодовською та В. І. Ткаченко в зв'язку з обстеженням за дорученням С. С. Гамченка місця знахідки згадуваного скарбу¹⁶. Поселення тягнеться смугою в 100—150 м і протягом 600—700 м вздовж південно-західного схилу лівого берега струмка, починаючи від його устя.

На поверхні поселення в багатьох місцях можна простежити скупчення обгорілої обмазки стін та глиняного посуду. Одне з них помітили ще О. Ф. Лагодовська і В. І. Ткаченко, біля іншого було виявлено скарб в садибі І. Л. Брюх. Біля такого ж скупчення нами був закладений розкоп.

Поселення Турія II розташоване на північно-східному схилі правого берега струмка на відстані близько 1 км на південний схід від поселення Турія I і має значні розміри. Як розповіла А. Г. Брюх, на поверхні зустрічаються великі пласти обгорілої глиняної обмазки, але нам виявити їх не вдалося, оскільки вся площа поселення на час обстеження була засіяна густим житом, що якраз колосилося¹⁷.

Отже, всі поселення (за винятком виявленого в заплаві над берегом річки в ур. Велика Пристань) розташовані на сонячних схилах надзаплавних терас, які заселені і тепер. На поселеннях біля с. Маслово та в ур. Чунівка знайдено уламки посуду XVI—XVII ст., які перекривали черняхівський шар у верхній частині схилу. При цьому в обох випадках найближчими до берега були рештки будівель черняхівського часу, трохи вище по схилу розташовувались поселення XVI—XVII ст. і найбільш віддаленими від ріки виявлялись сучасні будівлі.

Можна сподіватися, що в подальшому подібні факти збільшуватимуться і зможуть підтвердити наш висновок щодо стабільності планування поселень в Подніпров'ї починаючи з перших століть н. е. і його еволюції, яка полягає в тому, що все більшого значення в постачанні населення водою набуває вода, добута з криниць.

На всіх обстежених поселеннях (за винятком Андріївського поселення в ур. Комуна «Надія») зустрічаються скупчення обгорілої обмазки стін, можна думати, від наземних будівель на дерев'яному каркасі.

Для характеристики матеріалів, зібраних на поселеннях, наводимо таблицю I.

З таблиці видно, що на більшості поселень амфорний матеріал відсутній і навіть на поселенні Велика Пристань, яке в цьому відношенні посідає особливе місце, він становить 7,5%.

Невеликою кількістю репрезентовано і ліпний посуд. Він не перевищує на поселеннях 7,5%, причому його уламки звичайно дуже дрібні і невизначні. Отже, основною групою знахідок на всіх поселеннях є гончарний посуд.

Якщо звернути на нього увагу, то можна помітити, що поселення відрізняються між собою співвідношенням на кожному з них шорст-

¹⁵ С. С. Гамченко, Археологічні дослідження року 1929 у с. Маслової в комуні «Надія», с. Андріївки, Турійському хуторі Златопільського району та в с. Березняках Смілянського району на Шевченківщині.

¹⁶ Там же, стор. 31—34.

¹⁷ На відстані близько 1 км на північний захід від поселення Турія II і близько 0,5 км від поселення Турія I в урочищі Кузикове поле на зораній поверхні західного схилу берега цього струмка були помічені жовтуваті плями довжиною близько 10 м та дрібні уламки черняхівського посуду біля них. Із зібраних 14 уламків вісім (57%) належали гончарному посуду з шорсткою поверхнею, п'ять (36%) лощеному і один (7%) ліпному горщику. Знахідки не дозволили визначити — поселення це чи могильник.

ких та лощених уламків. На деяких поселеннях лощених посуд становить менше половини всіх знахідок (урочища Комуна «Надія» і Чунівка), на інших — близько однієї чверті (ур. Велика Пристань і с. Маслово), трохи більше однієї п'ятої (Турія I, Турія II) і, нарешті, лише десяту частину (Листопадово).

Таблиця I

Співвідношення різних типів посуду на черняхівських поселеннях
Златопільського району

Поселення	Гончарний з поверхнею				Ліпний		Амфорний		Всього уламків
	шорсткою		лощеною		кількість уламків	%	кількість уламків	%	
	кількість уламків	%	кількість уламків	%					
Андріївка, ур. Комуна «Надія»	24	53	19	43	1	2	1	2	45
Турія, ур. Чунівка	32	57	23	40	2	3	—	—	57
Андріївка, ур. Велика Пристань	47	60	20	25	6	7,5	6	7,5	79
Маслово	11	69	4	25	1	6	—	—	16
Турія II	14	74	4	21	1	5	—	—	19
Турія I	18	78	5	22	—	—	—	—	23
Листопадово	17	81	2	9	1	5	1	5	21

Отже, гончарний посуд оглянутих поселень характеризується наявністю близько половини лощених зразків, значною їх кількістю або майже повною відсутністю.

Це спостереження не є ні першим, ні єдиним.

У 1927 р. Т. Н. Мовчанівський¹⁸, у 1946—1955 рр. В. К. Гончаров¹⁹, у 1957 р. Г. Г. Богу²⁰ відзначили існування на Бердичівщині двох типів поселень: для одних з них була характерною наявність великої кількості лощеного посуду (Татарське поселення, Соколів Брід, Трубіївка, Радянське), для інших — посуду з шорсткою поверхнею (Юрівка, Дерганівка, Пустоха, Голубівка, Житинці, Іванківці, Кікішевка).

Це ж саме явище для Черкаської області зафіксували Н. Т. Євстропов у 1956 р.²¹ і Г. Ю. Храбан у 1961—1964 рр.²²

Таку ж закономірність на Київщині помітили М. Макаренко біля сіл Халеп'є та Стайки²³ (1925 р.) і В. Є. Козловська біля с. Дідівщина²⁴ (1929 р.).

У 1926 р. М. Я. Рудинському було відоме поселення біля хутора

¹⁸ Ф. Мовчанівський, Справа археологічних спостережень на Бердичівщині в 1927 р., рукопис, стор. 1, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁹ В. К. Гончаров, Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р., АП, т. I, К., 1949, стор. 249—252.

²⁰ Е. В. Махно, Памятники черняхівської культури на території УРСР, МІА, № 82, стор. 25, 26, 31.

²¹ Н. Т. Евстропов, Разведка селища культури полей погребений в районе Мошуров (45 км на северо-восток от Умани), рукопис, стор. 1—5, Науковий архів ІА АН УРСР; Е. В. Махно, Памятники черняхівської культури на території УРСР, МІА, № 82, стор. 60.

²² Г. Ю. Храбан, Черняхівські пам'ятки Уманщини, рукопис, стор. 11—63, Науковий архів ІА АН УРСР.

²³ КЗ ВУАК за 1925 р., К., 1926, стор. 48, 49; Е. В. Махно, Памятники черняхівської культури на території УРСР, МІА, № 82, стор. 31.

²⁴ В. Є. Козловська, Могильник і селища полів поховань біля с. Дідівщина Фастівського району, рукопис, стор. 11, Науковий архів ІА АН УРСР; Е. В. Махно, Памятники черняхівської культури на території УРСР, МІА, № 82, стор. 33.

Троцьки (коло Кременчука), на котрому лощений посуд становив незначний процент²⁵.

Гончарний лощений посуд майже цілком відсутній в деяких комплексах, що зберігаються в фондах Лубенського краєзнавчого музею (Кононівка, Калайдинці, Мохнач)²⁶.

На поселенні, обстеженому В. Д. Дяденком у 1956 р. біля с. Васютинці, Іркліївського району, Черкаської області, він становить лише 5%, а на поселенні біля с. Коровинці, Сумської області, в 1953 р. О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська не знайшли жодного лощеного уламка.

Г. Ю. Храбан під час розвідок також натрапив на поселення, на яких не зустрічалось жодного лощеного уламка. В Уманському районі таких поселень було п'ять (біля сіл Городенське, Дмитрушки, Родниківка, Старі Бабани, Сушківка), в Христинівському та Ульянівському — по одному (села Пеніжкове та Хощавата)²⁷.

Наведені тут приклади досить яскраво свідчать, що наші спостереження з приводу більшої і меншої кількості гончарного посуду з шорсткою поверхнею на окремих поселеннях реєструють не випадкові факти, а ознаку, властиву для черняхівської культури загалом на досить широкій території, при тому території, яка включає найгустіше насичені черняхівськими пам'ятками Черкаську, Полтавську області, південь Житомирської, Київської і Сумської.

В керамічному комплексі черняхівських пам'яток, виявлених на цій території, так само як і в Златопільському районі, як правило, відсутній або представлений незначною кількістю ліпний і особливо амфорний посуд. Так, Г. Ю. Храбан виявив ліпний посуд лише в 32 пунктах, що становить 13% загального числа розвіданих ним 237 пам'яток, а амфорний — лише в 9, що становить близько 4%.

Отже, черняхівські пам'ятки Златопільського району не являють собою винятку щодо співвідношення різних типів посуду, поширеного в черняхівській час, тому можемо вважати їх цілком характерними для всієї культури.

Розвідковий розкоп був закладений нами в північно-західній частині поселення Турія I, на вільній площадці в садибі Марії Коробцової. Він охоплював центр великого (20×16 м) розвалу обгорілої глиняної обмазки стін і становив площу 236 м².

Майже вся площа розкопу була густо насичена зрушеними плугом різного розміру уламками обмазки, на котрих добре збереглися відбитки дерев'яних плах, стовпів та лози від дерев'яного каркасу наземних споруд, які згоріли під час пожежі.

Нижче орного шару, на глибині 0,25—0,4 м було виявлено сліди трьох будівель, розташованих компактно одна біля одної. Від першої з них, очевидно жилої, крім зрушеної плугом обмазки стін, збереглася жовта глиняна міцно утрамбована обмазка долівки площею 6×5 м. В південно-східній частині її виявлено оранжево-червону пляму (0,65×0,2 м) спідньої частини глиняного черіня печі. Верхня частина черіня зрізана оранкою. Будівля орієнтована по осі північ—південь.

Друга споруда, розташована південніше першої, відзначалась великим і компактним скупченням крупних і міцних уламків обгорілої обмазки, а також наявністю великої кількості решток кісток. Судячи за цими знахідками, будівля згодом мала довжину 7—7,5 м і ширину близько 6 м.

²⁵ Михайло Рудинський, Досліди на Полтавщині, КЗ ВУАК за 1926 р., К., 1927.

²⁶ Фонди Лубенського краєзнавчого музею; Е. В. Махно, Памятники черняхівської культури на території УССР, МИА, № 82, стор. 23—24.

²⁷ Г. Ю. Храбан, Черняхівські пам'ятки Уманщини, стор. 20 і далі.

Краще збереглася третя споруда, розташована за 4 м на південний схід від першої, майже поруч з другою. Суцільний пласт обгорілої обмазки трьох стін, що залягав на глибині 0,2—0,4 м, товщиною 0,2 м і шириною понад 0,6 м дуже добре фіксував план будівлі (рис. 3).

Утрамбована долівка площею близько 20 м² відносно рівня давньої поверхні на 0,1—0,15 м була заглиблена в землю і мала форму не зовсім симетричного чотирикутника з сторонами 6,5 і 3,6 м, витягнутого з південного заходу на північний схід.

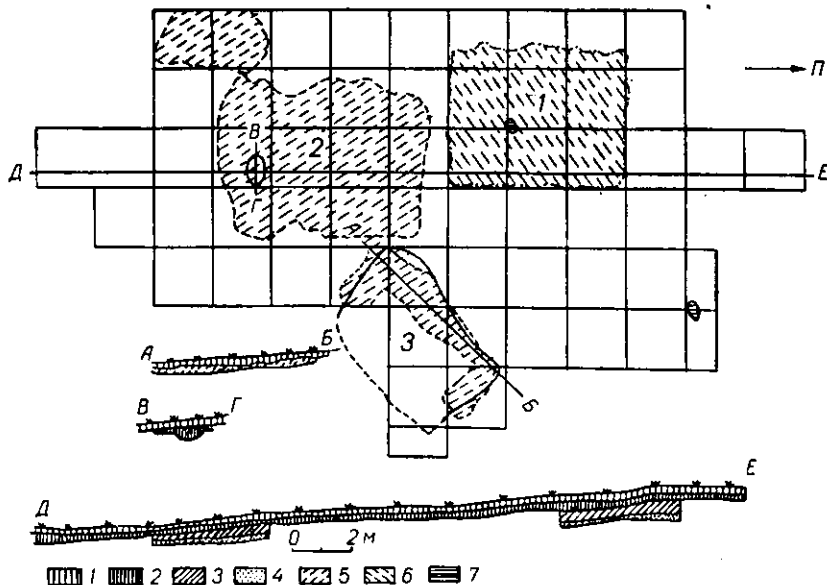

Рис. 3. План розкопу на поселенні Турія I.

1 — орний шар; 2 — чорнозем; 3 — лесовидний чорнозем; 4 — лес; 5 — завал обгорілої обмазки стін; 6 — обмазка долівки споруди № 1; 7 — рештки глиняної печі.

В північно-західній частині долівки, біля стіни, котра в цьому місці має легкий вигин зовні, виявлено чотири невеликі ямки (діаметром 0,8—0,12 м), які становили фігуру, близьку до ромба (довга відстань між протилежними ямками — 1,3 м, коротка — 0,8 м). Це, очевидно, були ямки від стовпів, котрі підпирали якийсь дерев'яний настил, можливо стіл.

Виходячи з того, що біля східної стіни будівлі знайдено великі уламки двох частково склеєних зерновиків, римської амфори та кількох дрібних посудин (які мали безпосереднє відношення до даної споруди, але через якісь випадкові обставини опинилися зовні), можна дійти до висновку, що будівля грала роль комори.

Ми не маємо підстав розмежовувати виявлені будівлі хронологічно, оскільки вони залягають на одному рівні і розташовані так близько одна від одної, що обгоріла обмазка стін справляла враження розвалу однієї споруди. Очевидно, вони являли собою один комплекс, який складався з житла, комори і будівлі, котра могла грати роль клуні або стодоли. Великі розвали крупних шматків дуже обгорілої обмазки стін, якими відзначалась остання споруда, могли утворитись від того, що стодола, як правило, заповнювалася необмолоченим хлібом, тобто матеріалом, який добре горів і міг дати глиняній обмазці міцний обпал²⁸.

²⁸ Краще збережені будівлі типу клуні розкопані в 1959 р. біля с. Максимівки, Градизького р-ну, Полтавської області. Вони також відзначались великими скупченнями крупних і міцних від сильного обпалу уламків обмазки стін. Див. Е. В. Махно, Отчет о раскопках 1959 г. на Максимовском поселении, рукопис, стор. 7, Науковий архів ІА АН УРСР.

Існування таких будівель в черняхівській культурі цілком виправдане, якщо врахувати рівень розвитку землеробства, який визначав високий на ті часи ступінь розвитку зернового господарства.

Недосить добра збереженість будівельного комплексу, виявленого на нашому розкопі, не дозволила одразу визначити його значення для характеристики черняхівської культури. Воно стало зрозумілим і навіть очевидним після нових розкопок у 1956 р. на поселенні в с. Леськи, Черкаського району, і біля с. Максимівки, Градиського району, Полтавської області. На цих поселеннях також виявлено господарчі комплекси, об'єднані одним дворичем. Комплекс, виявлений біля с. Леськи, об'єднував 9 будівель, кожна з яких мала спеціальне призначення²⁹. На поселенні біля с. Максимівки кожен з трьох розкопаних комплексів, як і на нашому розкопі, складався з трьох наземних будівель — житла, комори та клуні (матеріали не опубліковані).

Подібний комплекс з трьох функціонально окреслених будівель виявлено і на поселенні в с. Ново-Липівському, Золотоніського району, на Черкащині. У нас немає підстав спростовувати припущення про те, що подібні комплекси могли існувати і на інших черняхівських поселеннях. Навпаки, розкопки, наприклад, на поселеннях в Жуківцях, Ягнягині, Кантемирівці дають підстави стверджувати реальність таких припущень.

Хоч питання про планування черняхівських поселень ще не приділено спеціальної уваги (незважаючи на те, що за останні двадцять років досить широко розгорнулося їх польове дослідження), здобутий матеріал дозволяє висловити думку не тільки про існування в черняхівській культурі об'єданого одним дворичем господарчого комплексу будівель, але й про існування стандартного типу дворича. Можна припустити, що двориче з трьох будівель було найбільш поширеним.

Розкопками на поселенні Турія I виявлені в основному уламки глиняного посуду (665 уламків), а також залізний ніж та кілька уламків залізних шлаків.

Глиняний посуд представлений в основному гончарними зразками (640 уламків — 96%), кількома ліпними (12 уламків — 2%) та амфорними (13 уламків — 2%).

Гончарний посуд становлять уламки з шорсткою (467 уламків — 73%) і лощеною (193 уламки — 27%) поверхнею.

Тісто перших має порівняно дрібні домішки жорстви і в багатьох випадках, здається, дрібного шамоту (?). Колір посуду коливається від темно-сірого до ясно-сірого. Зустрічаються також буруваті і майже жовті уламки.

Посуд з шорсткою поверхнею становлять в основному неорнаментовані горщики з відігнутими заокругленими і потовщеними вінцями та плиточною підставкою. Однак у третини горщиків дно плоске і вінця мають внутрішню закраїнку, тобто ознаки, властиві для пізніших форм. Діаметр донець (40 уламків) дорівнює 8—10 см, діаметр вінець (35 уламків) — 16—20 см. На уламках спідньої частини посуду зустрічаються подряпини. Товщина стінок коливається від 0,6 до 1 см. На багатьох уламках добре помітні сліди склеювання глиняних смуг³⁰.

²⁹ А. Т. Брайчевская, М. Ю. Брайчевский, Раскопки в Леськах близ Черкасс, КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 46—50, рис. 2.

³⁰ І посуд з шорсткою поверхнею і лощений виготовлявся стрічковим способом. При цьому вручну формоване дно кладуть на підставку гончарського круга, обкладають зовні смугою з глини і, повертаючи круг, оброблюють поверхню. Таким же чином наросшують і висоту. При такому способі виготовлення посуду гончарський круг мусить бути тільки повільним. Про те, що гончарний посуд черняхівської культури виготовляли стрічковим способом, стало відомим ще в 40-х роках після досліджень на Жуківському, Ягнятинському і Празівському поселеннях (див. Є. В. Махно, Ягнятинська археологічна експедиція, АП, т. III, К., 1952, стор. 159, табл. I, 6, 7).

Орнамент виявлено на 18 уламках (7%). Він має вигляд прокреслених на плічках паралельних горизонтальних ліній. Два уламки прикрашені горизонтальними рельєфними смужками і один — невисоким валиком з косими відбитками пальців.

Крім уламків горщиків, на розкопі знайдено два уламки шорстких конічно-розімкнутих вінець від мисок відкритого типу з високими плічками.

Лощений посуд виготовлено з відмуленої глини з ледве помітними домішками. Лощіння добре, горизонтальне. Більшість уламків мають світло-сіру і сіру поверхню, але зустрічаються зразки темно-сірого, бурувато-сірого і жовтого кольорів. Поверхня понад однієї третини уламків з внутрішнього боку мазка. При цьому мазких уламків найбільше серед бурих і найменше серед темно-сірих.

Лощений посуд представлений головним чином мисками закритого типу з відігнутими зовні потовщеними вінцями діаметром від 14 до 20 см, з чітким біконічним або ж заокругленим тулубом на кільцевій ніжці чи підставочній плитці діаметром 6—8—10 см, зрідка на плоскому дні. 8% мисок орнаментовані пролощеним зигзагом або сіткою. Один з уламків прикрашений на переламі тулуба джгутоподібними скісними канелюрами. Зустрічаються миски відкритого типу без орнаменту і високі глеки з однією ручкою (2 уламки вінець з 27).

Отже, в керамічний комплекс розкопу входять головним чином гончарні горщики з шорсткою поверхнею ($\frac{2}{3}$) і закритого типу миски ($\frac{1}{3}$). Відкриті миски та глеки представлені одиницями.

Особливий інтерес в цьому відношенні становить посуд, знайдений біля північно-східної стінки комори і частково склеєний із уламків.

Тут було знайдено рештки дев'яти гончарних посудин (рис. 4), в тому числі 7 (78%) з шорсткою поверхнею (5 горщиків і два зерновики) і два (22%) лощених (макітроподібна миска і, очевидно, глек).

Отже, посуд з шорсткою поверхнею становить тут навіть більший процент, ніж серед знахідок, виявлених в культурному шарі. Якщо ж не рахувати двох зерновиків, які є порівняно рідкісними формами в Середньому Придніпров'ї, а взяти лише хатній посуд, то співвідношення гончарного посуду з шорсткою і лощеною поверхнями в цьому комплексі буде приблизно таким самим, як і в культурному шарі (72 і 28%).

Датуються комплекс великою червоноглиняною амфорою, від якої збереглось 73 уламки стінок тулуба і шийки, котрі дозволяють скласти уявлення про її форму. Це була велика посудина з масивним видовженим тулубом, високими, чітко заокругленими плічками, короткою шийкою і малими ручками. Вінця оформлено у вигляді манжеток з борідчатим краєм. Висота амфори — не менше 65—70 см. Діаметр шийки — 11,5 см, висота — 7—10 см. Діаметр плічок — близько 32 см, найширшої частини — 38 см. Середня частина амфори покрита плавними широкими рифленими смугами. Верхня частина гладенька. Тісто має домішки крупного піску з дрібними чорними блискітками. Колір амфори червоно-оранжовий.

В черняхівських пам'ятках Лісостепу червоноглиняні амфори зустрічаються дуже рідко, однак нам відомо дві, майже ідентичні нашій.

Необхідність знову підкреслити цей факт викликають деякі необгрунтовані висловлювання про існування в черняхівській культурі швидкого круга (див. П. І. Хавлюк, Антские поселения средней части Южного Побужья, Автореферат кандидатской диссертации, Л., 1962, стор. 9). Необхідно відзначити також, що згадані вище подряпини у спідній частині посудини утворювались не «під натиском руки при обертанні посудини на гончарському крузі», як це думає І. І. Ляпушкін (И. И. Ляпушкін, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, М.—Л., 1961, стор. 151), а в результаті додаткової формовки дна правилкою після того, як глина посудини затужавіє. В більшості гончар це робить також на крузі, перевернувши спочатку посудину догори дном.

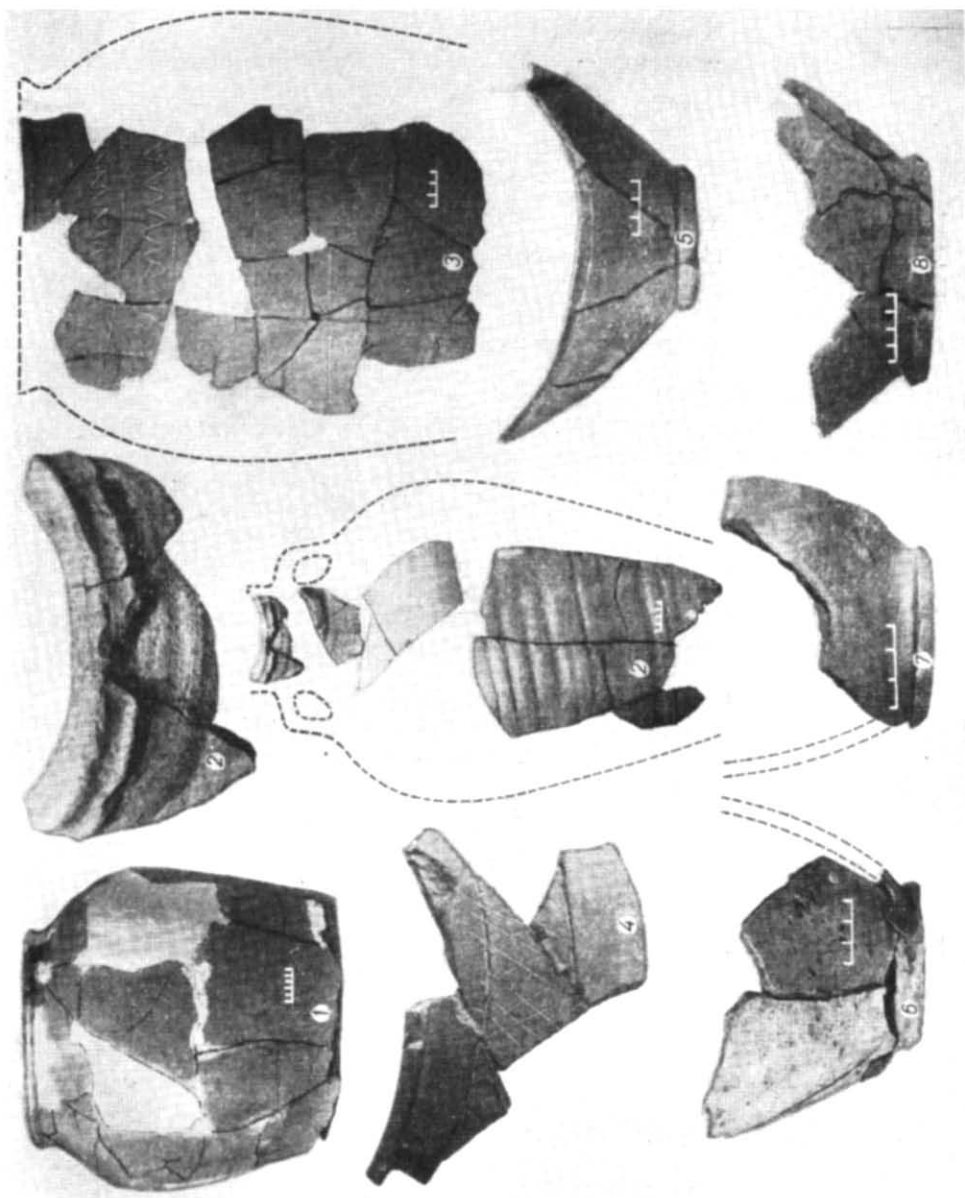

Рис. 4. Кераміка, знайдена біля споруди № 3.

1, 3 — аерновики; 2 — амфора; 4 — вінець макітроподібної миски; 5 — нижня частина глека; 6—8 — горщички.

Одна з них ціла (можливо, трохи більша від нашої), знайдена в с. Делакеу, Бульбокського району, Молдавської РСР³¹. Друга реставрована, походить з розкопок М. Ю. Смішко 1957 р. в с. Комарові, Чернівецької області³².

Уламок вінець подібної амфори знайдено також при розкопках автора на Радущківському поселенні в 1958 р.³³

Такі амфори, як гадають В. Д. Блаватський та І. Б. Зеест, з'являються не раніше кінця IV ст. н. е.³⁴

Амфору із Делакеу автори публікації Н. А. Кетрару та Е. А. Рикман датують IV ст. Другою половиною IV — початком V ст. датує М. Ю. Смішко амфору з Комарова.

Таблиця II
Співвідношення гончарного посуду з шорсткою і лощеною поверхнями

Поселення	Всього уламків	З шорсткою поверхнею		З лощеною поверхнею	
		Кількість уламків	%	Кількість уламків	%
Андріївка, ур. Комуна «Надія»	44	25	56	19	44
Турія, ур. Чунівка	55	32	58	23	42
Андріївка, ур. Веліка Пристань	67	47	70	20	30
Маслово	15	11	73	4	27
Турія II	18	14	78	4	22
Турія I	23	18	78	5	22
Листопадово	19	17	90	2	10

Отже, комплекс, розкопаний нами на поселенні Турія I, який включає приблизно $\frac{3}{4}$ (73%) форм з шорсткою поверхнею, можна датувати часом не раніше другої половини IV, а скоріше початком V ст. Якщо взяти до уваги, що черняхівський могильник, який датується в основному III—IV ст., включає близько $\frac{2}{3}$ (64%) посуду з шорсткою поверхнею³⁵, а комплекс, досліджений в 1947 р. на розкопці III Ягнятинського поселення³⁶, в котрому цей же посуд становить $\frac{4}{5}$ (83%), може датуватися амфорою не раніше V—VI ст.³⁷, то можна зробити

висновок про певну залежність кількості посуду з шорсткою поверхнею від віку пам'ятки³⁸.

За співвідношенням посуду двох розглядуваних типів найближче до комплексу з поселення Турія I стоять матеріали, зібрані на поселенні в с. Маслово (табл. II), котрі так само включають близько $\frac{3}{4}$ посуду з шорсткою поверхнею і, отже, можуть бути датовані також приблизно IV або ж початком V ст.

Поселення в урочищах Комуна «Надія» і Чунівка, на яких посуд останнього типу становить понад половину гончарного, повинні датуватися відповідно часом більш раннім. Орієнтирами для його визна-

³¹ Н. А. Кетрару, Э. А. Рикман, Новые данные о памятниках первых веков нашей эры на территории Молдавии, Известия Молдавского филиала АН СССР, № 4 (70), Кишинев, 1960, стор. 8, рис. 2, 2. Висота амфори 96 см, діаметр вінець — 10 см, діаметр тулуба — 44 см. Зберігається на республіканській туристській базі Молдавської РСР.

³² М. Ю. Смішко, Поселення III—IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів, Чернівецької області, МДАПВ, вип. 5, К., 1964, стор. 73, 79, рис. 5.

³³ Е. В. Махно, Отчет о работе Левобережного отряда Кременчугской раннеславянской экспедиции 1958 г. (Раскопки на поселении черняховского типа у с. Радущковки, ур. Вырвухвист), стор. 23, Науковий архів ІА АН УРСР.

³⁴ Щиро дякую В. Д. Блаватському та І. Б. Зеест за це повідомлення.

³⁵ Е. В. Махно, Памятники культуры полів поховань в міжріччі Росі—Тетерева, Автореферат кандидатської дисертації, К., 1949, стор. 117, Науковий архів ІА АН УРСР.

³⁶ Е. В. Махно, Ягнятинська археологічна експедиція, АП, т. III, стор. 158.

³⁷ А. Л. Якобсон, Средневековые амфоры Северного Причерноморья, СА, XV, М., 1951, стор. 327.

³⁸ Така думка уже висловлювалась автором на підставі стратиграфічних спостережень.

чення можуть бути ручка римської амфори II—III ст., знайдена в ур. Комуна «Надія», і в певній мірі — два скарби, виявлені на поселенні Турія I.

Перший скарб, крім срібних (сім) і бронзових (одна) обручок, пряжки, намистин із корала (десять), янтарю (п'ять), скла (шість), пасти (три) та кістяних пірамідальних підвісок, включав 48 римських монет від імператора Веспасіана (69—79 рр.) до Комода (180—189 рр.)³⁹. В іншому скарбі було лише 20 монет тих же імператорів⁴⁰.

Час зариття скарбів важко визначити раніше початку III ст.⁴¹ Враховуючи потертість монет, про яку згадує М. Ю. Брайчевський, можна думати, що другий скарб був заритий трохи пізніше. Очевидно, життя на поселенні почалося до зариття скарбів, десь у II ст.

Таким чином, обидва скарби, знайдені на достатній відстані один від одного⁴², не тільки фіксують існування поселення не пізніше другої половини II ст., але і прямо вказують, що на цей час розміри його були значними. Близькі за часом до Турії I, очевидно, поселення в урочищах Чунівка і Комуна «Надія».

Андріївське поселення в ур. Велика Пристань відповідно може датуватись III—IV ст., а Турія II і якась частина поселення Турія I (судячи з матеріалу, знайденому на поверхні), на яких посуд з шорсткою поверхнею становить близько 4/5 гончарного, мають датуватись приблизно V ст. Листопадівське поселення, де посуд з шорсткою поверхнею становить 9/10, — ще пізнішим часом.

Поселення Турія I концентрує майже всі хронологічні відтинки, зафіксовані на окремих поселеннях, оглянутих розвідкою, що підкреслює безперервність існування життя на території Златопільського та сусідніх районів Черкаської області в черняхівській час.

М о г и л ь н и к

Розвідкою здобуті також деякі нові дані щодо характеристики Маслівського могильника, матеріали розкопок якого опубліковані В. П. Петровим⁴³.

Незважаючи на те, що дослідженнями С. С. Гамченка в основному була охоплена вся площа могильника, після робіт експедиції при вибірці глини в південно-західному напрямку було виявлено ще близько 15 поховань⁴⁴.

³⁹ Ю. В. Кухаренко, Клад из села Турии, КСИИМК, вып. 49, стор. 148—150.
⁴⁰ М. Ю. Брайчевский, Новый клад римских монет из села Турии, ВДИ, 1956, № 4, стор. 153—156.

⁴¹ Ю. В. Кухаренко не виключає такої дати, схиляючись більше до датування першого скарбу кінцем II ст. Однак його мотивування — відсутність в скарбі монет Септимія Севера — не може, очевидно, бути для цього достатнім аргументом.

⁴² Перший скарб, знайдений в 1929 р., локалізувався в північно-західній частині поселення (садиба І. Л. Брюх), другий, відкритий в 1955 р., — майже в крайній південно-східній (садиба Голоцван).

⁴³ В. П. Петров, Масловский могильник на реке Товмач, МИА, № 116, стор. 118—172.

⁴⁴ За словами Є. Г. Суржок, її батько, Гордій Антонович Суржок, який помер в 1933 р., виявив близько 10 поховань, орієнтованих, як і розкопані раніше, головою на північ. Біля кістяків траплявся посуд (не більше двох посудин), інколи намисто, персні з дроту та пряслиця з глини. Тільки при одному похованні, котре було орієнтоване не на північ, а на захід, знайдено три посудини. Одна з них — великий глек з ручкою — стояла біля ніг, два невеличких горщика — біля голови.

Кілька поховань виявили також Г. Т. Головка та його син. Г. Т. Головка повідомив, що одне з поховань, знайдених ним в 1934 та 1937 рр., було тілопокладенням, орієнтованим головою на захід. Його супроводжували невеличкий горщик, глек і перстень з гніздом від каменя. Друге поховання — тілопокладення з трьома невеличкими горнятками з шорсткою поверхнею. В 1943—1944 рр. Г. Т. Головка (за словами М. М. Тямолова) знайшов ще одне тілопокладення (невідомо, як орієнтоване) з двома горщиками, маленьким глеком без ручок і сережкою.

Враховуючи те, що зовсім незалежні свідчення трьох мешканців с. Маслово про характер зруйнованих поховань майже співпадали, можемо вважати їх вірогідними і прийти до висновку, що поховання цієї частини могильника при наявності тілоспалень в основному були тілопокладеннями. Разом з тим, в цій частині могильника, крім поховань, орієнтованих на північ, траплялися також поховання з західною орієнтацією⁴⁵. До цього часу вони на могильнику зареєстровані не були, і це спостереження заслуговує на серйозну увагу.

На плані могильника, опублікованому В. П. Петровим⁴⁶, помітно, що на площі, яка прилягає до зруйнованої (розкопки 1929 р.), кількість тілопокладень і тілоспалень майже рівна (з 25 поховань — 13 тілопокладень). На площі, яка віддалена на північний схід (розкопки 1928 р.), цілковито переважають тілоспалення (з 62 поховань — тілопокладень 12).

Отже, при поєднанні двох обрядів поховання в північно-східній частині могильника переважали тілоспалення при наявності тілопокладень з північною орієнтацією; в південно-західній частині — тілопокладення з північною орієнтацією при наявності тілопокладень, орієнтованих на захід, і тілоспалень. Цей факт набуває ще більшого значення при порівнянні Маслівського могильника з іншими могильниками черняхівського типу.

Так, в північно-східній частині Гаврилівського могильника (біля овчарні радгоспу Придніпровського)⁴⁷ поєднуються тілопокладення з північною орієнтацією і тілоспалення, в південно-західній — переважають тілопокладення із західною орієнтацією.

В північно-західній частині Будештського могильника поєднуються тілоспалення і тілопокладення з північною орієнтацією, в південно-східній — тілопокладення з північною і західною орієнтацією⁴⁸.

Незважаючи на те, що розкопки Переяслав-Хмельницького могильника не дають чіткої картини, помічено, що тілопокладення з західною орієнтацією концентруються в його південно-східній частині⁴⁹. На Черняхівському могильнику, для котрого характерна в основному західна орієнтація, поховання, орієнтовані на північ, концентрувалися в північно-західній⁵⁰ і, як показали розкопки Е. О. Симоновича в 1961—1962 рр., в північній частині.

Наведені аналогії ще раз підтверджують правильність наших спостережень щодо певної закономірності в розміщенні різних груп поховань: тілопокладення з північною орієнтацією в одній частині могильника поєднуються з тілоспаленнями, в іншій — з тілопокладеннями, орієнтованими на захід.

В. П. Петров переконливо довів, що більш ранньою частиною Маслівського могильника була північно-східна, в якій переважають тілоспалення⁵¹. Південно-західна частина і частина, виявлена після розкопок, де поєднуються тілоспалення і тілопокладення з північною та із західною орієнтацією, були більш пізніми.

⁴⁵ Є. Г. Суржок, яка знала, що С. С. Гамченко розкопував тільки кістяки, орієнтовані на північ, особливо підкреслювала знахідку поховання із західною орієнтацією. Про поховання з цією ж орієнтацією повідомляв також Г. Т. Голковко.

⁴⁶ В. П. Петров, вказ. праця, стор. 121.

⁴⁷ Э. А. Симонович, Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского, МИА, № 82, стор. 196, рис. 4.

⁴⁸ Э. А. Рикман, Жилища Будештского селища, МИА, № 82, стор. 325.

⁴⁹ В. К. Гончаров, Е. В. Махно, Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького, Археологія, т. IX, К., 1957, стор. 143.

⁵⁰ В. В. Хвойко, Поля погребений в Среднем Приднєпровье, ЗРАО. новая серия, т. XII, вып. 1—2, СПб., 1901, стор. 175, рис. 38.

⁵¹ В. П. Петров, вказ. праця, стор. 164.

Розкопки С. С. Гамченка (1913 р.) і Е. О. Симоновича (1948 р.) на могильнику біля с. Данилова Балка показали, що поховання із західною орієнтацією більш пізні за часом. Данилово-Балківське поховання цього типу відрізнялося від поховань з північною орієнтацією, окрім всього, майже повною відсутністю інвентаря⁵². На думку Е. А. Рікмана, до пізнішої пори існування могильника відноситься та його частина, де зустрічаються кістяки із західною орієнтацією. Саме тут виявлено «більшість поховань з найменшою кількістю інвентаря»⁵³. Та частина Переяславського могильника, де було знайдено майже безінвентарне поховання із західною орієнтацією, також могла бути більш пізньою⁵⁴.

Збіг цих двох ознак—західної орієнтації небіжчиків і відсутності поховального інвентаря — на таких віддалених могильниках важко вважати випадковим. Він в достатній мірі пояснює питання про загальну тенденцію розвитку поховальних обрядів в черняхівській культурі. Цим самим раніше висловлена думка про пізній характер безінвентарних поховань та про те, що на могильниках черняхівського типу вони поступово витісняють поховання з інвентарем⁵⁵, не тільки стверджується, але в певній мірі уточнюється даними про їх орієнтацію. Відомості, одержані нами на місці розкопок Маслівського могильника, в цьому відношенні набувають першочергового значення.

Отже, матеріали, здобуті нашою розвідкою, в зіставленні з відомими раніше, свідчать, що на території Златопільщини, яка входить до найгустіше заселеного в черняхівський час району, розташовані пам'ятки широкого хронологічного діапазону, початкову дату яких виразно стверджують документально засвідчені пам'ятки II ст. Верхня дата (V — початок VI ст.) залишається остаточно невизначеною⁵⁶.

Особливістю керамічного комплексу цього ареалу (області Черкаська, Полтавська, південь Житомирської, Київської, крайній південь Чернігівської, захід Сумської, північ Кіровоградської) є, за дуже рідкісними винятками, майже повна відсутність ліпного та амфорного посуду. Співвідношення гончарного посуду з шорсткою та лощеною поверхнями змінюється в залежності від віку пам'ятки у бік збільшення питомої ваги першого.

Для цього району властива також чітка диференціація за функціями наземних глинобитних споруд. Вони становлять зручний для ведення зернового господарства комплекс, який, крім житла і комори, передбачає спеціальну будівлю для зберігання необмолоченого хліба.

Область, яка охоплює басейни річок Росі, Тясмина, Сули, Псла, Ворскли, тобто основних водних артерій Середнього Придніпров'я, посідає центральне місце на основній території поширення черняхівської культури. Тому дослідження пам'яток, виявлених тут, набуває особливого значення.

⁵² Э. А. Симонович, Погребение V—VI вв. н. э. у с. Данилова Балка, КСИИМК, вып. 48, М., 1952, стор. 67.

⁵³ Э. А. Рикман, вказ. праця, стор. 326.

⁵⁴ В. К. Гончаров, Е. В. Махно, вказ. праця, стор. 144.

⁵⁵ Е. В. Махно, Пам'ятки культури полів поховань в міжріччі Росі—Тетерева, Автореферат кандидатської дисертації, стор. 344—346; і ї ж, Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу, Археологія, т. IV, К., 1950, стор. 71; Э. А. Симонович, Погребение V—VI вв. у с. Данилова Балка, КСИИМК, вып. 48, стор. 67. Думку В. В. Хвойки про пізній характер безінвентарних поховань черняхівського типу повідомила нам В. Є. Козловська.

⁵⁶ Є однак реальні підстави для її значного розширення.

ПАМЯТНИКИ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ЗЛАТОПОЛЬСКОМ РАЙОНЕ НА ЧЕРКАСЩИНЕ

Резюме

Исследования последних лет, уточнившие территорию распространения черняховской культуры в Восточной Европе, позволяют также определить район, наиболее насыщенный памятниками этой культуры. Охватывая бассейн основных водных артерий Среднего Приднепровья, он занимает тем самым центральное место на основной черняховской территории.

В Златопольском районе, Черкасской области, разведкою 1955 г. зафиксированы поселения, хронологический диапазон которых включает II — начало VI вв. н. э. (верхняя дата требует уточнения).

Особенностью керамического комплекса территории наибольшего распространения черняховской культуры является, за очень редкими исключениями, почти полное отсутствие лепной и амфорной посуды. Соотношение гончарной посуды с шершавой и лощеной поверхностями изменяется, как можно думать, в зависимости от возраста памятника.

Для этого района характерна также четкая функциональная дифференциация наземных построек, которые составляют удобный для ведения зернового хозяйства комплекс, включающий, кроме жилища и кладовой, также специальное сооружение для немолоченного хлеба.

Небольшая разведка на месте раскопок Масловского могильника внесла некоторые коррективы в понимание этого памятника и позволила полнее раскрыть общую тенденцию в развитии погребальных обрядов черняховской культуры, которая ведет к нивелированию обычаев и вытеснению разнообразных погребений с инвентарем безынвентарными.
